

LBRIS

We know
books

ANDREI
MARGA



SENSUL
VIETII
,



EDITURA
CREATOR
BRAȘOV, 2025

CUPRINS

PREFAȚĂ	9
INTRODUCERE: <i>Prezența sensului</i>	25

Partea I Ce este sensul?

Praguri ale realității	39
De la semnificație la sens	51
De la funcționalitate la sens	53
Întoarcerea la sens	57
Abordări clasice	59
Puneri ale chestiunii sensului	63
Abordări recente ale sensului	65
Ce este sensul?	73
Principiul întregului	76
O teorie unificatoare a sensului	86

Partea II Domenii ale sensului

Sensul acțiunilor	89
Sensul cunoașterii	93
Sensul gândirii	97
Sensul digitalizării	108
Sensul istoriei actuale	113
Sensul economiei	122

Litera, spiritul și sensul legii	135
Sensul mass media	139
Sensul iubirii.....	149
Sensul vieții	169
Sensul vieții la alte ființe	183
Sensul păcii	190

Partea III Nonsensul

Răul ca problemă	199
Scindarea lumii.....	204
Urmări ale prostocrației.....	211
Către predemocrație?	217
Forțarea noțiunilor	225

Partea IV Redobândirea sensului

Atitudini subumane	233
Criza sensului	238
Leșirea din indiferență.....	245
Limitarea răului	251
Integritate și civism	253
Societatea demnității	274

Partea V Aplicații

„Portretul interior” al lui Constantin Brâncuși	281
Actualitatea lui Octavian Andronic	288
Un eseu-roman al pandemiei.....	294
Reflecții asupra bilanțului Angelei Merkel	301
Rătăcirii din necunoaștere	309
Deconstrucție, relativism, familie.....	317
Europa unită de astăzi.....	331

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ.....	339
------------------------------------	------------

PREFAȚĂ

Ne întâlnim cu interogarea sensului pe cât alegem între alternative și căutăm adevărul, binele, frumosul și alte valori în viață. Această întâlnire este inevitabilă și curentă. Iau aici spre ilustrare trei fapte.

Faptul cel mai simplu, primul, este acela că, mai ales într-o epocă a comunicării pe scară mare, cum este cea în care trăim, omul este bombardat de informații, aserțiuni, cuvinte, noțiuni venite din cele mai diferite locuri, culturi și subculturi. Se vorbește, de pildă, de „stat puternic” (etat fort, strong state, starker Staat, estado forte) – în accepțiuni variate. Ca exemplu, „stat puternic” este luat adesea ca stat care poate exercita forța sa asupra cetățenilor, dar la fel de frecvent este luat ca stat ce și-a asigurat sprijinul acestora, respectându-le voința politică. Conotația statului este aceeași, în diferite cazuri, dar sensul noțiunii este diferit.

Un exemplu este oferit și de împrejurarea că în Irlanda, a avut loc recent referendumul pe modificarea înțelesului „familiei”. Se voia înlocuirea în *Constituție* a înțelesului propriu al „familiei”, ca unitate bărbat – femeie, cu înțelegerea familiei drept „conviețuire durabilă”. Intenția era de a schimba noțiunea de „familie”, cu semnificația ei consacrată, dar și sensul genuin al acesteia.

Exemplu este și folosirea de azi a noțiunii de „societate deschisă”. Această noțiune a fost creată de Henri Bergson, pentru a desemna societatea axată pe cultivarea potențialului creativ al individului și deschisă spre universalism. Azi mulți o iau în versiunea libertariană a lui Karl Popper, după ce i-au modificat sensul,

reducând-o la o tehnică de stabilire prin alegeri periodice a decidenților.

S-ar putea ridica, întrucât sunt nenumărate exemple, întrebarea dacă nu cumva preluările de termeni din diferite limbi, rămânând, desigur, fidele unei semnificații, modifică sensurile lor. *În câte traduceri nu găsim, de fapt, schimbări ale sensului?! Au fost și inițiative la rang de viziune, filosofice așadar, de pildă cea a lui Emerson, cu impact major, care au plecat de la o anume lectură a unor antecesori, în acest caz Kant, schimbând sensul unor noțiuni de largă notorietate.*

Iau spre ilustrare și *alt fapt, al doilea*. Bunăoară, viața se desfășoară în lumea faptelor și lucrurilor, dar nu se lasă înțeleasă rămânând la ele. *Nici istoria, dar nici cunoașterea și evaluarea a ceea ce este nu se încheie cu întreprinderile curente. Ele conțin mereu ceva ce se lasă interogat – sensul sau lipsa de sens. Rămânând la ele, nu se ajunge la realitate.*

Astăzi se trăiesc crize și destui se împotmolesc în ele, căci nu depășesc fragmentarea opticilor și relativitatea evaluărilor. Unde-i fragmentare nu se mai zăresc corelații, unde-i relativism nu se iese din peștera aparențelor. Cu atât mai mult cu cât suntem puși în situația de a ne interoga nu doar ca urmare a configurației realității, ci pentru că aceasta este schimbată, cu totul alta!

Cultura modernă, începând cu Galilei și Newton, căuta în experiență invarianți ai realității, pentru a o lua sub control. Cultura de azi își asumă că realitatea este complexă și poate fi controlată abia cu proceduri statistice, computaționale și generative. Acum complexitatea însăși este cercetată ca ceva în sine, și nu doar ca expedient în fața dificultăților.

Mai mult, azi cunoașterea înaintează într-o diviziune a științelor nouă în istorie. Cei care spun adevăruri sunt formați nu atât în cadrele disciplinare moștenite, conduse doar de vreo logică formală, cât în cadrele pretinse de problemele ce se vor lămurite. De aceea, disciplinele ce stau la baza acestor generalizări leagă după caz lingvistica, psihologia, informatica,

biologia, antropologia, sociologia, cosmologia, medicina și alte discipline, în fel și chip. Disciplinele rezultate din combinații nu intră în taxonomiile cunoscute. Destul să arunci privirea în biografia profesională a inovatorilor epocii actuale pentru a-ți da seama de această schimbare!

Orice este real se schimbă, dar atunci când ceva este complex, schimbările nu mai sunt deloc liniare și se supun unor ecuații aparte. Din capul locului, complexitatea cere o reflecție adâncită dincolo de ceea ce este uzual sau deja acceptat. Fiecare „formă a spiritului” – știința, arta, religia – este indispensabilă, dar, ca și altădată în istorie, abia filosofia are capacitatea de a lămuri întregul. Ea poate oferi reflecția cuprinzătoare asupra celor ce se petrec, până la fundamentele capabile să le explice. *Nu se mai pot da explicații întregi ale realităților fără a capta sensul lor.*

Această captare presupune reflecție mai cuprinzătoare decât cunoștințele obișnuite. Firește, ea poate lua ca punct de plecare opiniile altora, căci din ele se învață. O și facem, mai ales când accia deschid noi înțelegeri ale lumii, cu rezultate sigure. Istoriile disciplinelor sunt astfel preocupări firești de a stabili cum s-au raportat alții la lume, iar istoria filosofiei o spune cel mai direct. Rămâne însă datoria celor care se ocupă profesional de filosofie să arate cum și-au asumat ei înșiși reflecția cuprinzătoare. Aidoma artei, filosofia, la propriu, este la distanță de mimetism.

Iau ca ilustrare și *al treilea fapt* – schimbările cu care sunt confruntate generațiile și persoanele. Generația mea, de exemplu, s-a maturizat în contextul asimilării teoriei relativității, geneticii și logicii simbolice de către cultura consacrată. Între timp au trebuit învățate nanoștiințe, abordări cuantice și informatica. Iar schimbările nu s-au oprit. Cine îmbrățișează un tablou al realității are a fii conștient că doar condițiile posibilității lui mai rămân stabile, prea puțin conținutul.

Lucrurile nu se opresc însă aici, căci sunt situații în care nu doar persoane, ci generații întregi au de lămurit ele însele sensul celor din jur. Și, desigur, de a da răspunsuri. Exemplific

aici cu propria experiență, căci preocuparea cu sensul vine din formația mea și din contextele vieții, și cu ceea ce am elaborate plecând de la interogarea sensului.

Cum am mărturisit și în alte locuri, am făcut studii de filosofie și sociologie pe un curriculum ce nu a fost întrecut deocamdată, în perioada „micii liberalizări a României”, din 1966-1971, cu profesori de filosofie și științe temeinici și cu bună cunoaștere a lumii. În pregătirea de atunci la filosofie și sociologie nu lipseau bazele matematicii, statistica, fizica relativistă și mecanica cuantică, biologia darwinistă și genetica, logica simbolică, doctrinele economice, teoriile sociologice, psihologia genetică, politologia, scrierea istoriei, mari teologi, pe lângă, desigur, semestrele de istoria filosofiei, care erau coloana vertebrală a studiului, și filosofia sistematică și sociologia.

Am parcurs apoi filosofie contemporană în apropierea câtorva dintre gânditorii timpului (Habermas, Rorty, Riedel) și sociologi de prim nivel (Luhmann, Offe, Weber) studiindu-le operele, în Germania Federală și Statele Unite ale Americii. Am intrat în contact cu alte vârfuri și le-am studiat scrierile – vârfuri ale filosofiei (Putnam, Rescher, Frank, Ottmann), teologiei (Ratzinger, Küng, Kasper, Pannenberg) și ale unor științe, cu prilejul unor stagii, conferințe internaționale și vizite.

Pe măsura maturizării și a cunoașterii realității mi-am dat seama că filosofia nu face față lumii decât ieșind din exercițiul livresc – istorico-filosofic sau epistemologic, așa cum îl practică destui – și căutând să conceptualizeze noile experiențe de viață. În definitiv, generația mea a trăit „criza de sens” din care s-au alimentat mișcările tineretului din jurul anului 1968, apoi „criza finală a socialismului răsăritean” din anii optzeci ai secolului trecut.

Azi copleșesc crizele – economice, de raționalitate, de legitimare, de motivație, de orientare, de creativitate, iar reperetele societale sunt clătinate. Realitatea a devenit oarecum fluidă.

Destul să luăm în seamă antagonismele în creștere, extinderea criminalității, evadarea în droguri, dificultatea de a mai regăsi „măsura lucrurilor” pentru a ne da seama că acele concepte – „rațiune”, „spirit”, „obiectivitate”, „adevăr”, „libertate”, „trăirea vieții”, „natură umană”, „comunitate”, „cultură”, care au organizat viziunile de până azi – sunt excedate de noile date ale realității. Ele se cer reconstruite, iar noi rezolvări ale întrebărilor de bază au devenit necesare.

Așa stând lucrurile, am putut spune că filosofia trăiește de fapt acolo unde este răspuns propriu, nou, la experiențe. Iar astfel de răspuns pretinde prelungirea culturii teoretice cu inițiative de conceptualizare și a exegezei cu construcția conceptuală. Un asemenea răspuns este anevoios cunoscând doar sumar filosofia contemporană, care a cumulat în mai puțin de un secol tot atâtea înnoiri câte veneau din istoria anterioară.

Hegel era conștient nu numai că filosofia este fiica timpului ei, ci și că noi experiențe istorice o ating și o obligă la schimbări. Realitatea nu se lasă închisă în vreo formulă. Adevărurile mari trebuie aduse și se lasă aduse la formulări simple, dar nu eludând condiționările lumii. Cu siguranță, vremea sistemelor închise a trecut, dar sistematizarea ideilor proprii este obligatorie pentru cel care-și asumă filosofarea.

Într-o carte (*Cunoaștere și sens. Perspective critice asupra pozitivismului*, 1984) am scris că urmăresc lămurirea sistematică a sensului. Mai târziu (în *Raționalitate, comunicare, argumentare*, 1991) am mărturisit intenția de a lămuri raționalitatea și conexiunile ei lăuntrice cu comunicarea și argumentarea, înăuntrul proiectului modernității. În sfârșit, după ce am înaintat în stăpânirea filosofiei contemporane elaborând monografii și mi-am asumat teme și rezolvări pe cont propriu, am stabilit pilonii unei construcții (vezi *Pragmatismul reflexiv. Încercare de construcție filosofică*, 2016). Nu se poate stăpâni tot ceea ce s-a petrecut și se cunoaște pe lume, dar este profesional obligatoriu

să parcurgi cât mai multe dintre noduri și să-ți asumi răspunderea abordării proprii.

Hegel observa că „rupturile” în existența oamenilor sunt humusul filosofiei. În fapt, dilemele vieții din „lumea trăită” o pun în mișcare. Se poate spune azi că din multe rațiuni construcția filosofică a devenit din nou indispensabilă, căci provocările sunt mari, rupturile sunt iarăși prezente. De pildă, s-a trăit trecerea benefică la democrație. Anii optzeci au deschis noi orizonturi. Azi democrația însăși este amenințată, cum devine tot mai evident, chiar dinăuntru ei – de nepregătiții ajunși la decizii, slăbirea culturii civice și aplicările manipulative ale tehnologiilor. Revoluția continuă din științe, globalizarea, digitalizarea, genetica zdruncină certitudini și alimentează interogații ce pretind noi concepții și chiar viziuni.

Filosofia relevantă nu este posibilă fără preocupare de ceea ce se trăiește. *Filosofia nu mai poate fi întregă unde nu se asumă explicit complicata și adesea dificila condiție a oamenilor.* Este probabil că tablouri complete ale lumii nu mai sunt accesibile, dar, în această situație, abordarea „generativității”, a „cheilor” explicative ale diverselor situații de viață este necesară. *Înainte de orice, trecerea la construcție filosofică este indispensabilă.*

Vreau să ilustrez aceasta pe un exemplu simplu. Astăzi, după toate experiențele, este clar că fără democrație nu sunt rezolvări durabile la complexe probleme din societățile actuale. Dar este nevoie acum de o democrație care a învățat din experiențele ultimelor decenii. Este nevoie nu de „democrație cu șef”, care pune voința publică la remorca unei persoane; nu de „democrație unitară”, care sacrifică pluralismul; nu de „democrația discriminatorie” existentă, care este abuzivă. Nu este de ajuns „democrația schimburilor de pe piață”, căci nu asigură o comunitate a cetățenilor responsabili. Nu este de ajuns „democrația participativă”, care nu schimbă destul, după cum nu este de ajuns nici „democrația deliberativă”, care nu ancorează suficient în viața și nevoile individului. Este nevoie de o demo-

crație efectivă și eficace, ancorată în persoana cetățeanului și cu prevederi noi privind controlul în interes public al faptelor decidenților.

Viziunea ei reunește individul ca bază, justiția calificată și necoruptă și controlul aleșilor de către cetățeni și favorizează competența și meritul în raport cu cauze publice (detaliat în A. Marga, *Vocația rațiunii. Profilul lumii actuale*, Rao, București, 2024). Abia democrația efectivă și eficace este în stare să se opună „noului feudalism”, care își face loc pe nesimțite în societăți de astăzi.

Dar alt aspect este izbitor: se apelează copios, chiar cu noi generații, la repetarea a ceea ce spune un autor sau altul, adesea cunoscându-l parțial, dar luându-l ca adevăr în orice situație. Puțini mai știu cum este de procedat, conceptual și acțional, în mijlocul crizelor și se cercetează infim realitățile noi. *Pare că însuși posesorul unei pregătiri superioare nu-și mai află sensul său.*

În ceea ce mă privește, am angajat, în contextul căutărilor de orientare general, construcția „pragmatismului reflexiv”. Aceasta este filosofia ce-și asumă conjuncția natură-societate-persoană, emergența realității din „acțiuni” și „cunoștințe” diferite după structura lor, sub cupola „reflexivității”, pe care le examinează plecând de la „sensul” fiecăreia. O seamă dintre cărțile pe care le-am publicat (*Raționalitate, comunicare, argumentare*, 1991; *Relativism and its Consequences*, 1998; *Întoarcerea la sens*, 2015; *Pragmatismul reflexiv*, 2016; *Philosophy in a Changing Europe*, 2017; *Rațiune și voință de rațiune*, 2017) expun această filosofie ce-și asumă sensul drept concept director.

De unde centralitatea „acțiunii”? Cunoscătorii istoriei cugețării știu prea bine că la baza culturii europene, ca sinteză sprijinită pe trei piloni, Atena-Ierusalim-Roma, stau reprezentări ale lumii care încep cu „acțiunea” Demiurgului, în tradiția greacă, și cu „facerea” de către Dumnezeu, în tradiția ebraică. Filosofia presupune universalitate a culturii, încât și aceste tradiții se pot exploata într-o viziune filosofică axată pe „acțiune”.

Este astăzi la îndemâna fiecăruia să observe că respingerea științei și tehnologiei este un drum înfundat, că inteligența artificială decide tot mai mult în locul minților oamenilor, că nu dau rezultate radicalismele lipsite de strategii înțelepte, că revoluțiile care nu țin seama de ceea ce este rațional eșuează, că democrația redusă la tehnici de alegere dă rezultate pe dos, că politica fără morală este rudimentară, că moralizarea are limite, că nu iese artă unde autorul caută doar descurcare. Cum se face față acestora?

Îmi asum că într-o epocă de erodare a rezolvărilor moștenite, de schimbări adânci și de derapaje numeroase, de dezorientare crescândă precum cea actuală, „acțiunea” se impune ca punct de plecare al înțelegerii lumii. *Acțiunile dau conținut și formă realității. De acțiuni atârnă cele mai multe, dacă nu cumva multe sunt acțiuni. Realitatea poate fi concepută cel mai profund ca rezultat al acțiunilor sau absenței lor.* Până și reprezentarea „naturii”, iar la polul celălalt „conștiința de sine”, sunt stabilite de oameni și stabilizate în funcție de acțiuni și sisteme de acțiuni.

Și cunoștințele sunt condiționate de acțiuni, sub multe aspecte cunoștințele și acțiunile formând un întreg. Acțiunile ne par azi condiționări cvasi-transcendentale ale tipurilor de cunoștințe, iar acestea trec în acțiuni diferite după sensul lor. Și acțiunile și cunoștințele sunt tipologic diferite.

Nu mai putem unifica, derivându-le unele din altele, precum făcea monismul, nici cunoștințele de care avem nevoie (de pildă, „cunoștința analitico-experimentală” și „cunoștința morală”) și nici acțiunile (de exemplu, „acțiunea strategică” și „cooperarea democratică”). Suntem însă constrânși de rațiuni numeroase să le aducem la unitate. Unitatea de care este nevoie se mai poate atinge doar identificând tipurile de „raționalitate” și apoi „sensul” fiecăruia și aducându-le, prin interpretare, sub o „rațiune” înțeleasă în același timp ca „voință de rațiune”.

Mai mult, în condițiile unei multitudini de feluri de cunoștințe și de tipuri de raționalitate, după structura lor diferite, și

sub asaltul cognitiv și mediatic de azi nu poți să nu recunoști „reflexivității” primatul practic în viața oamenilor. Unde nu-i reflexivitate se stagnează în repetiții și clișee. *Într-un fel, „reflexivitatea” este acum condiția de care depind „adevărul” și, în cele din urmă, „realitatea” – desigur reflexivitatea ce a trecut dincolo de reflexivitatea psihologică, și de cea transcendentală, spre o „reflexivitate comunicativă”. Iar interogația nucleu a reflexivității este sensul.*

Mentalitățile, cultura capătă o importanță decisivă – suntem de fapt, după „cotitura culturală” a societății moderne. Iar înăuntrul culturii structurile comunicării sunt decisive. Consider că în „comunicarea eliberată de presiuni” și în depășirea sciziunilor se află limanul căutat. *Comunicarea o socotesc mai mult decât orice comunicație.* Ea se atinge între oameni care-și asumă nu doar transmiterea cu exactitate și eficiență a mesajelor, ci și scopul tacit, imanent comunicării, care este atingerea „înțelegerii”.

Nu este posibilă „înțelegerea” fără respectarea regulilor de logică, care, la rândul ei, stă pe o etică ce poate fi explicată mai nou ca pragmatică a vorbirii. Spus altfel, lumea în care trăim este câmpul de manifestare al multor forțe, dar nu se ajunge nici măcar la trecerea printre ele decât *valorificând regulile de logică și asumându-ne că acestea funcționează acolo unde integritatea și onoarea sunt prezente.* Se și încredințează logicii cei intregri și convinși de demnitatea lor.

Validitatea valorilor la care oamenii apelează este altă discuție. *În reacție la confuzia de valori și la relativism apăr alternativa „valorilor ferme ale dreptului, civismului și moralei” și împărtășesc un idealism practic.* Conform acestuia, valorile sunt înainte de orice angajamente ale minții și trăirilor umane în fața realității. Privesc instituțiile și răspunderile din punctul de vedere al reasurării misiunii cu care le-a înzestrat societatea modernă.

„Lumea trăită”, „realitatea”, „acțiunea”, „diferențierea”, „întregul”, „cunoașterea”, „raționalitatea”, „sensul”, „reflexivitatea”, „comunicarea”, „argumentarea”, „valorile ferme”, „generativitatea”

sunt termenii majori ai filosofiei pe care o reprezintă. *Ea este un pragmatism care și-a asumat absolutul vieții fiecărui dintre oameni, a diferențiat suficient tipurile de acțiuni ce o asigură ca viața umană, le-a pus sub cupola reflexivității și le-a plasat în mediul comunicării.*

Expusă în cărți, această filosofie unește acum analize, concepte și teoreme dintr-o seamă de domenii cu impact asupra vieții. *Pe fondul parcelării și fragmentării culturale de azi, pun din nou în contact domeniile – în înțelesul că rezolvările dintr-un domeniu sprijină rezolvări din alt domeniu.* Aceste domenii sunt dependente de punctul de vedere de bază și interdependente. Nu se mai ajunge la realitate fără „diferențieri”, cum spunea Max Weber, dar nici fără perspectiva întregului, cu care Hegel ne-a obișnuit și pe care, în deceniile postbelice, Quine, Luhmann și Habermas au repus-o în mișcare.

Sub sintagma „pragmatismul reflexiv” este vorba mai întâi de o „teorie a acțiunilor” presupuse de reproducerea umană a vieții (*Stăpânirea complexității*, 2023), prin „acțiune” înțelegând „reacția la mediu condusă de scop”. Sunt de părere că putem vorbi de „acțiunea instrumentală”, „acțiunea strategică”, „acțiunea comunicativă”, „acțiunea informării publice”, „acțiunea dramaturgică”, „acțiunea etică”, „acțiunea reflexivă” sau „acțiunea emancipatoare” și „acțiunea de raportate la absolut” ca părți ale listei aduse la zi a acțiunilor ireductibile, care condiționează inclusiv cunoașterea și cunoașterea de sine; de schița unei „teorii a științei” ce delimitează tipurile de științe corespunzătoare tipurilor de acțiuni și le specifică logic și metodologic într-o clasificare înnoită; de o „interpretare a cunoașterii” plecând de la „întrebarea” ce se pune realității de către subiect – interpretare capabilă să explice cunoașterea „procedurală” ce domină azi și să facă față cunoștințelor ce stau la baza digitalizării (*Cunoaștere și reflexivitate*, 2020), ce „provoacă” asumțiile izomorfismului din gnoseologie; de o „logică” ce lărgeste lista propozițiilor examinate luând în seamă nu numai tradiționalele „judecăți”, ci și alte propoziții folosite în comunicarea linguală

(interogații, evaluări, recomandări, obligații, lanțuri de propoziții), consideră formalismul ca sistem al întemeierii argumentative și oferă un tablou actualizat al erorilor (*Argumentarea*, 2005; 2010); și de o „metodologie” (*Metodologie și argumentare filosofică*, 1992) ce lărgiște sfera metodelor dinspre observații factuale și căutarea de legi cauzale, spre cercetarea funcționalității și procedee comprehensive (empatia și „silogismele practice”).

Este vorba apoi de „istoria filosofiei contemporane”, ca șir de inițiative de a conceptualiza cunoașterea, raționalitatea, acțiunea și sensul (*Introducere în filosofia contemporană*, 2014) și a unor momente de cotitură din sânul ei (*Filosofia critică a „scolii de la Frankfurt”*, 2014; *Reconstrucția pragmatică a filosofiei. Profilul Americii clasice*, 2016; *Heidegger*, 2021; *Filosofia lui Habermas*, 2022); de o „teorie a societății” axată pe delimitarea mediilor reproducerii culturale și umane a vieții („munca”, „instituțiile”, „comunicarea”, „reflexivitatea”), a unității și evoluției lor și valorificarea opticii „autopoiezei” - a creării din sine a interacțiunilor societății (*Metanarativii actuali*, 2015; *După globalizare*, 2018); de o „teorie a modernității” ce-și asumă proiectul cognitiv și societal al acesteia, dar face față diferitelor fragmentarisme („economism”, „tehnicism”, „politizare”, „moralism”, „estetism”) și crize, precum și ”nesiguranței” ce se extinde în modernitatea târzie (*Die kulturelle Wende*, 2004; *La sortie du relativisme*, 2008; *Crizele modernității târzii*, 2009; *Criza și după criză*, 2010; *Societatea nesigură*, 2016; *Identitate națională și modernitate*, 2018).

Este vorba, mai departe, de o „filosofie a istoriei” axată pe experiențele contemporaneității, abordată ca interacțiune a „sistemelor de acțiuni” (economie, politică, armată, cultură) care s-au constituit în realitatea vieții, din care rezultă azi direcția de evoluție (*The Sense of our Days History*, 2019); de o „filosofie a dreptului” ce readuce libertățile și drepturile fundamentale la originea lor în recunoașterea „demnității umane”

din constituțiile moderne, așază sistemul de drept pe tripticul „relații de putere, cooperare și comunicare” și-l trece prin „legitimarea democratică” (*Justiția și valorile*, 2019); de o „filosofie politică” care abordează statul de drept din perspectiva tripartitei factuale a puterilor în stat, a măririi, prin reglementări, a controlului cetățenilor asupra aleșilor și a „democrației deliberative” și infirmă „corectitudinea politică” ca mod de a face politică (*Gubernanță și guvernare*, 2013; *Statul actual*, 2021; *Soarta democrației*, 2022).

Este vorba, în continuare, de o „filosofie a educației” structurată de formarea de „competențe, abilități de bază și familiarizarea cu valori”, în condiții de educare în libertatea ce încorporează răspunderea de sine (*Reforma modernă a educației*, 2016; *Educația responsabilă*, 2019), capabilă să smulgă educația din criza actuală; de o „filosofie a universității” concentrată asupra reconstrucției neohumboldtiene a instituției și recuperării funcțiilor ei majore – formarea de specialiști care duc înainte și aplică cunoașterea, atingerea de inovații tehnologice, evaluarea situațiilor și angajarea civică și morală în societate (*University Reform Today*, 2005; *Bildung und Modernisierung*, 2005; *Universitatea veritabilă*, 2015; *Viitorul universității*, 2020); de o „filosofie a religiei” ce-și asumă restabilirea „formelor spiritului” recunoscute clasic și a istoriei de facto a religiilor, emergența „societății postseculare” și un „aggiornamento” în tradiția iudeo-creștină (*Religia în era globalizării*, 2005, 2014; *Philosophia et theologia hodge*, 2008; *Frații mai mari. Întâlniri cu iudaismul*, 2009; *Absolutul astăzi. Teologia și filosofia lui Joseph Ratzinger*, 2017; *Unde este Dumnezeu?*, 2023; *Teologie contemporană*, 2024); de o „filosofie a artei” ce privește arta drept expresie elaborată estetic a „vieții trăite”, având ca postulat semnificarea umană a ceea ce este, luat în întregul realității și în forme mereu deschise înnoirii (*Profunzimea artei*, 2020); de o „etică” ce se reclădește sub imperative ale vieții de astăzi punând în față valorile integritate și onoare (*Reclădirea eticii*, 2023).

Este vorba, în sfârșit, de „studii românești” în optica democratizării mai departe a României – o democratizare unită cu meritocrația și în stare să lege libertățile și drepturile cu demnitatea umană și să asigure emanciparea (*România actuală. O diagnoză*, 2009; *Gândirea altfel. Studii românești*, 2015; *România în Europa actuală*, 2019; *Emanciparea României*, 2023); de o „filosofie a unificării europene” axată pe reafirmarea triumphiului Ierusalim, Atena, Roma de la temelii Europei și a națiunilor în cadrul „culturii europene” – conotată plural, prin tehnică de producție bazată pe științe, economie controlată de randament, drept construit pe libertăți și drepturi individuale inalienabile, administrație ce trece examenul raționalității, politică legitimată, cultură a cercetării, a cunoașterii sistematice și a metamorfozării realității date în experiență conform scopurilor umane (*Filosofia unificării europene*, 2003; *Riflessioni italiane*, 2011; *The Destiny of Europe*, 2011); de „studii strategice” în care trag consecințe dintr-o nouă explorare a dinamicii supraputerilor și puterilor de pe scena lumii zilelor noastre (*Schimbarea lumii*, 2011; *Europa și Israel. O simbioză istorică*, 2018; *China ca supraputere*, 2021; *Ordinea viitoare a lumii*, 2023; *Pacea astăzi*, 2024). Iau în seamă „schimbarea lumii” ce se petrece sub ochii noștri, din perspectiva libertății, a suveranității și a cooperării mutual avantajoase.

Examinarea sensului nu are sens deplin fără convertirea ei în strategii de acțiune. De aceea, m-a preocupat prelungirea concepției în strategii de reformă națională, instituțională și de creare de instituții (*Ieșirea din trecut*, 2002; *Anii reformei 1997-2000*, 2007; *Sincronizarea culturii române. Un proiect*, 2013; *România într-o lume în schimbare. Interviuri*, 2013; *Anii inovării. Reforma universității clujene*, 2014). Trăind ani de reforme, am avut șansa de a încerca aplicarea concepției în roluri publice.

Fiecare dintre componentele sistematizării am desfășurat-o cât a fost necesar pentru a profila viziunea. Desfășurarea a plecat de la considerentul că *filosofia nu-și poate satisface*

misiunea dintotdeauna fără a încerca cuprinderea în conceptele ei a întregului experienței. „Pragmatismul reflexiv” chestionează sensul în fiecare. Punctele de vedere și contribuțiile sale își găsesc unitatea într-o viziune ce-și asumă primordialitatea sensului în ontologia umană.

În orice situație de viață se pune chestiunea accesului la realitate – la ființare, cum se spune din nou. *Nu putem să nu acceptăm că accesul la ființare stă sub prealabilul înțelegerii ființării proprii.* Heidegger propunea să luăm finitudinea implacabilă a vieții umane ca punct de plecare. Dar în felul acesta nu rezolvăm destule dificultăți. Trăim efectiv nu sub terifianta conștiință că, odată cu fiecare clipă, clipele vieții fiecăruia se împuținează, ci și sub imperative de supraviețuire și viațuire. De aceea, mai aproape de practica vieții, Rorty a propus să plecăm de la ceea ce exprimăm în comunicare. Numai că astfel riscăm să rămânem la a examina doar comunicarea în care ne angajăm. Dieter Henrich a luat ca punct de plecare conștiința de sine. Sunt, însă, realități ale vieții, implacabile, ce nu se lasă reduce la această conștiință. Habermas a propus luarea reproducerii culturale a vieții ca teren de acces la realitate și a descris ceea ce este în termeni de acțiuni. Lista acțiunilor a rămas însă deschisă. Brandom vrea să derive acțiunile noastre ca oameni din practicile vorbirii raționale.

Sunt însă de părere că *reproducerea culturală, socială și umană a vieții rămâne reperul raportării la realitate, că acțiunile mijlocesc viața propriu-zis umană, că ele stau sub tutela reflexivității, că, la propriu, aceasta este eminentă comunicativă, dar și că tabloul acțiunilor și cunoștințelor trebuie întregit.* Plecând de la pragmatismul lui Charles S. Peirce, care a descifrat semnificația conceptelor în termeni de consecințe în viața oamenilor, *„pragmatismul reflexiv” face încă trei pași: extinde lista acțiunilor presupuse de reproducerea umană a vieții, dincolo de exclusivismul „acțiunilor instrumentale” sau „strategice” sau „reflexive”; preia*

reflexivitatea în însăși criteriile de semnificare a cunoștințelor; și recunoaște primordialitatea sensului.

Cartea de față caută să consolideze această optică la care am ajuns. Ea readuce în atenție analize pe segmente pe care le-am făcut cunoscute cu alte prilejuri, dar adaugă amply analize noi, încadrate în discuția zilelor noastre asupra sensului.

Delimitiez, în prima ei parte, sensul de semnificație, realitate, origine, scop, funcție, supraviețuire, informare. În partea a doua, examinez diferite domenii ale sensului – sensul sistemelor acțiunilor, al gândirii, al sistemelor conceptuale, sensul istoriei, sensul economiei, sensul legii juridice, sensul societății civile, sensul mass media, sensul vieții umane, sensul păcii – ce ating mai direct viața oamenilor și ne duc astăzi la tematizarea sensului. Circumscriu, apoi, în partea a treia, sfera nonsensului – considerând câteva puncte nodale: absența sensului, răul, scindarea lumii, prostocrație, predemocrație, naivitate, forțarea noțiunilor – și indic repere pentru redobândirea sensului în viața efectivă din zilele noastre: limitarea răului, activarea elitei intelectuale, cultivarea integrității și a civismului, recuplarea libertății cu demnitatea. Închei, în partea a patra, cu aplicații ale teoriei sensului în domenii precum atitudinile, etica, arta, politica și în examinarea relativismului ajuns la extremitatea sa deconstructivă – cea care privește familia tradițională.

Andrei Marga,

1 iulie 2024